

Niets is waar en alles is mogelijk

Peter Pomerantsev

Niets is waar en alles is mogelijk

*Het surrealistische hart van
het nieuwe Rusland*

VERTAALD DOOR
WILLEM VAN PAASSEN

HOLLANDS DIEP

Ter bescherming van verschillende personen zijn veel namen
in dit boek veranderd.

Oorspronkelijke titel: *Nothing Is True and Everything Is Possible*

Oorspronkelijk uitgegeven door: Faber & Faber, 2014

© Peter Pomerantsev, 2014

Vertaling uit het Engels: Willem van Paassen, 2014

© Nederlandse uitgave: Hollands Diep, Amsterdam 2015

© Omslagfoto: © AP / Mikhail Menzel

Omslagontwerp: Studio Jan de Boer

Typografie: Perfect Service, Schoonhoven

ISBN 978 90 488 2553 0

ISBN 978 90 488 2554 7 (e-book)

NUR 320

www.hollandsdiep.nl

www.overamstel.com

OVERAMSTEL

uitgevers

Hollands Diep is een imprint van Overamstel uitgevers bv

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar
gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze
ook, zonder voorafgaandeschriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor mijn vrouw, mijn ouders, mijn kinderen, tante Sasja en Paul

INHOUD

Eerste bedrijf
Realityshow Rusland 9

Tweede bedrijf
Scheuren in de Kremlinmatrix 99

Derde bedrijf
Vormen van delirium 169

Dankwoord 287
Verder lezen 288

EERSTE BEDRIJF
REALITYSHOW RUSLAND

Wie 's nachts boven Moskou vliegt, ziet dat de stad is gevormd als een reeks concentrische rondwegen om de kleine kring van het Kremlin. Eind twintigste eeuw gaf het licht van de rondwegen een schemerige, vaalgele gloed af. Moskou was een treurige satelliet aan de rand van Europa die de dovende sintels van het Sovjetrijk uitstraalde. Vervolgens gebeurde er iets in de eenentwintigste eeuw: geld. Nooit eerder was er in zo korte tijd zoveel geld zo'n klein gebied binnengestroomd. Het ringenstelsel veranderde. Hoog boven de stad straalden de concentrische ringen nu door het licht van nieuwe wolkenkrabbers, neon en racende Maybachs op de wegen, steeds sneller wervelend in schel, hypnotiserend schitterlicht als op de kermis. De Russen vormden de nieuwe jetset: de rijkste, de actiefste, de gevaarlijkste. Zij hadden de meeste olie, de mooiste vrouwen en de beste feesten. Waar ze eerst bereid waren alles te verkopen, wilden ze nu alles kópen: voetbalclubs in Londen en basketbalclubs in New York; kunstcollecties, Engelse kranten en Europese energiebedrijven. Niemand begreep hen. Ze waren boertig en verfijnd, geslepen en naïef. Alleen in Moskou leken ze op hun plaats, een stad die op volle toeren draait en zo snel verandert dat alle gevoel voor realiteit erdoor verloren gaat, waar jongetjes in een mum van tijd miljardair worden.

'Performance' was het toverwoord in de stad, een wereld waarin gangsters kunstenaars worden, goudzoekers Poesjkin citeren, Hells Angels zichzelf tot heiligen hallucineren. Rusland

had zoveel werelden in zo'n razende opeenvolging voorbij zien schieten – van communisme naar perestrojka naar shocktherapie naar grote armoede naar oligarchie naar maffia naar superrijk – dat zijn nieuwe helden achterbleven met het gevoel dat het leven één grote, glinsterende maskerade is, waarbij elke rol en elke positie of overtuiging veranderlijk is. 'Ik wil elk personage dat de wereld ooit heeft gekend proberen,' zei Vladik Mamysjev-Monroe tegen me. Hij was een performancekunstenaar en de mascotte van de stad, de onvermijdelijke gast op feesten die werden bezocht door de onvermijdelijke tycoons en supermodellen, waar hij verscheen als Gorbatsjov, een fakir, Toetanchamon of de Russische president. Toen ik voor het eerst in Moskou kwam, dacht ik dat deze eindeloze transformaties het gevolg waren van een bevrijd land dat zich dronken van vrijheid in allerlei kostuums hulde en de grenzen van de persoonlijkheid zo ver als maar kon oprekte naar wat de vizier van de president 'de toppen van de schepping' noemde. Pas jaren later begreep ik dat deze eindeloze mutaties geen vrijheid vertegenwoordigden, maar vormen waren van een delirium waarin griezelige poppen en nachtmerrieachtige mystici ervan overtuigd raken dat ze bijna echt zijn en optrekken naar wat de vizier van de president hardnekkig de 'vijfde wereldoorlog, de eerste niet-lineaire oorlog van iedereen tegen iedereen' noemde.

Maar ik loop op de zaken vooruit.

Ik werk bij de televisie. Op feiten gebaseerde televisie. *Factual entertainment*, om precies te zijn. Ik ging in 2006 naar Moskou omdat de televisie-industrie, net als alles, booming was. Ik kende het land al: ik woonde er sinds 2001, een jaar nadat ik mijn universitaire studie had voltooid, bijna continu. Ik had verschillende banen bij denktanks en als piepkleine consultant bij projecten van de Europese Unie die bedoeld waren om de Russische 'ontwikkeling' te steunen. Daarna werkte ik aan de filmacademie en de laatste tijd als assistent bij documentaires

voor westerse netwerken. Mijn ouders waren in de jaren zeventig als politieke ballingen van de Sovjet-Unie naar Engeland geëmigreerd, en in mijn jeugd sprak ik een soort plat emigrant-Russisch. Maar ik had altijd als een waarnemer naar Rusland gekeken. Ik wilde er dichterbij komen: Londen leek zo beperkt, zo voorspelbaar; het Amerika waar de rest van onze emigrantenfamilie woonde leek zo tevreden; terwijl de echte Russen pas echt leken te leven, het gevoel hadden dat alles mogelijk was. Wat ik het liefst wilde, was filmen. Op 'record' drukken en gewoon richten en draaien. Mijn camera, de beschadigde metalen Sony Z1 die zo klein was dat ik hem altijd in mijn tas kon stoppen, nam ik overal mee naartoe. Heel vaak filmde ik alleen maar om deze wereld niet te laten verdwijnen; ik draaide in het wilde weg, in de wetenschap dat ik nooit meer zo'n bezetting zou vinden. En in het nieuwe Moskou was ik in trek om de doodeenvoudige reden dat ik de toverwoorden 'ik kom uit Londen' kon uitspreken. Dat was een soort 'Sesam, open u'. Russen zijn er heilig van overtuigd dat Londenaren het alchemistische geheim van succesvolle televisie kennen, de volgende succesvolle reality- of talentenshow kunnen distilleren. Het maakte niet uit dat ik slechts een derderangs assistent bij projecten van anderen was geweest; door alleen maar te fluisteren 'ik kom uit Londen' kon ik wie ik maar wilde te spreken krijgen. Ik was een verstekeling op de grote armada van de westerse beschaving, de bankiers, advocaten, internationale ontwikkelingsconsultants, accountants en architecten die zijn uitgevaren om in de mondialisering hun fortuin te zoeken.

Maar in Rusland betekent voor de televisie werken meer dan alleen een camera, een waarnemer zijn. In een land dat zich uitstrekt over negen tijdzones, dat een zesde van de totale landmassa op de aarde omvat, dat reikt van de Grote Oceaan tot de Oostzee, van het noordpoolgebied tot de woestijnen van Centraal-Azië, van bijna middeleeuwse dorpen waar de bewoners

nog handmatig water uit houten putten ophalen en plaatsen met één fabriek tot de wolkenkrabbers van blauw glas en staal in het nieuwe Moskou, is tv de enige kracht die het kan verenigen en besturen en verbinden. Het is het centrale mechanisme van een nieuw soort autoritair systeem, veel subtieler dan de twintigste-eeuwse varianten. En als televisieproducent zou ik naar het zenuwcentrum ervan worden gevoerd.

Mijn eerste ontmoeting bracht me op de bovenste verdieping van Oostankino, het televisiecentrum ter grootte van vijf voetbalvelden, de stormram van de propaganda van het Kremlin. Op de bovenste verdieping bevindt zich aan het eind van een reeks matzwarte gangen een grote vergaderzaal. Hier komen de meest flitsende geesten van Moskou samen voor de wekelijkse brainstormsessie waarin wordt beslist wat Oostankino uitzendt. Een vriendelijke Russische uitgever nam me mee. Dankzij mijn Russische achternaam had nog niemand opgemerkt dat ik Brits was; ik zweeg. We zaten met ruim twintig mensen in het vertrek: gebronsde televisie medewerkers in witte zijden hemden, hoogleraren politicologie met zweterige baarden en een zware ademhaling, en reclamedirecteuren op sportschoenen. Er waren geen vrouwen bij. Iedereen rookte. De ruimte was zo doorrookt dat ik er jeuk van kreeg.

Aan het hoofd van de tafel zat een landelijk beroemde presenter van een politiek nieuwsprogramma. Hij is klein, spreekt snel en heeft een rokerige stem:

We weten allemaal dat er geen echte politiek zal zijn. Maar we moeten onze kijkers toch het gevoel geven dat er iets gebeurt. Ze moeten worden beziggehouden. Waar zullen we eens mee spelen? Vallen we de oligarchen aan? [Hij vervolgde] Wie is deze week de vijand? Politiek moet doen denken aan... aan een film!

Het eerste wat de president had gedaan toen hij in 2000 aan de macht kwam, was de controle op de televisie in handen nemen. Via de tv besloot het Kremlin welke politici het als zijn marionettenoppositie zou toestaan, wat de geschiedenis, de angsten en het bewustzijn van het land zouden zijn. En het nieuwe Kremlin zal niet dezelfde fouten maken als de oude Sovjet-Unie: het zal televisie nooit saai laten worden. De opdracht is Sovjetcontrole te verenigen met westers entertainment. Eenentwintigste-eeuws Ostankino vermengt showbusiness met propaganda, kijkcijfers met een autoritair systeem. En in het middelpunt van de grote show staat de president zelf, uit het niets gecreëerd, een grijze wolk, geboren uit de kracht van de televisie, die zo snel als een performanceartiest kan wisselen tussen zijn rollen als soldaat, minnaar, half ontblote jager, zakenman, spion, tsaar, superman. ‘Het nieuws is de wierook waarmee wij Poetins daden zegenen, hem tot president maken,’ beweerden tv-producten en de zogenaamde politiek technologen graag. In die rokerige zaal kreeg ik het gevoel dat de realiteit op de een of andere manier plooibaar was, dat ik me in het gezelschap bevond van Prospero’s die elk bestaan dat ze maar wilden, konden projecteren op het Rusland van na de Sovjettijd. Maar naarmate ik langer in Rusland werkte en het Kremlin steeds erger paranoïde werd, werden Ostankino’s strategieën steeds verknijper en werd de noodzaak om paniek en angst te zaaien steeds urgenter; rationaliteit werd uitgeschakeld en Kremlin-vriendelijke sektes en haatzaaiers kregen programma’s op primetime om de natie in de ban te houden, af te leiden, terwijl er steeds meer buitenlandse huurlingen arriveerden om het Kremlin te helpen en zijn visie wereldwijd te verspreiden.

Maar hoewel mijn pad me uiteindelijk terug zou voeren naar Ostankino, moest ik in die reusachtige uitgeschreven realityshow van het nieuwe Rusland er aanvankelijk mede voor zorgen dat het er westers uitzag en dat het westers klonk. Het

netwerk waarvoor ik in het begin werkte was TNT, dat in een nieuw kantorencentrum zit, Byzantium. Op de begane grond zit een wellnesscentrum, uitgevoerd in namaak-Romeinse stijl met Dorische gipsen zuilen en ruïnes, gefrequentieerd door languissante meisjes met lange benen die hier komen om hun toch al gebruide huid nog bruiner te laten worden en eindeloze manicure- en pedicurebehandelingen te ondergaan. Die manicure is ingewikkeld: regenboogkleurige, meerlagige, met glitter besprenkelde ontwerpen van hartjes en bloemetjes, zoveel helderder dan de verveelde ogen van de meisjes, alsof ze al hun droombeelden in de piepkleine ruimte van hun nagels stoppen.

Het netwerk bezet verscheidene verdiepingen in het gebouw. Als de deuren van de lift opengaan, word je begroet door het logo van TNT, in verblindend felle, schreeuwend opgewekte tinten roze, lichtblauw en goud. Boven het logo staat de slogan van het netwerk: 'Voel onze liefde!' Dit is het nieuwe, wanhopig gelukkige Rusland en dit is het beeld van Rusland dat TNT projecteert: een jong, veerkrachtig, blinkend land. Het netwerk zendt een straal hyperactieve tinten geel en roze de donkere appartementen van de bevolking in.

Het is een landschapskantoor, vol glimmende, blijе jonge types die druk in de weer zijn, hun Russisch doorspekken met anglicismen en de wijsjes fluiten van Britse pophits. TNT maakt hooligantelevisie en onder het jonge personeel klinkt het opgewonden geroezemoes van een culturele revolutie. Voor hen is TNT subversieve popart, een manier om de ziel van de natie binnen te dringen en hem van binnenuit opnieuw te bedraden. Het netwerk heeft de realityshow in Rusland geïntroduceerd: een ordinaire show is door bejaarde communisten gecensureerd wegens immoraliteit, wat voor televisieproducenten het toppunt van vreugde is. TNT introduceerde de Russische sitcom en de Russische talkshow à la Jerry Springer. Het netwerk schrokt het ene na het andere westerse concept op en verwerkt

meer formats in een jaar dan het Westen in tien jaar kan bedenken. Veel van de knapste koppen uit de stad lopen over naar de amusementskanalen en glossy tijdschriften; daar worden ze niet gedwongen om propaganda te maken en worden ze aangemoedigd om rebels te zijn. Ze doen hier gewoon niet aan echte politiek; dit is een nieuwsvrije zone. De meesten zijn blij met de ruil: totale vrijheid voor totale stilte.

‘Wij willen weten wat de nieuwe generatie werkelijk denkt, Píétrrr.’

‘Wat prikkelt ze, Píétrrr?’

‘Wij willen echte mensen op het scherm zien. De ware helden, Píétrrr.’

‘Píétrrr.’ Zo noemen de producenten van TNT me. Drie vrouwen, stuk voor stuk in de twintig. Een met ravenzwart haar, een met krullen en een met steil haar, en ze vullen ieder de zin van de ander aan. Ze zouden me kunnen aanspreken met de Russische versie van de naam, ‘Pjotr’. Maar ze hebben liever Píétrrr, want dat klinkt Engelser. Ik ben hun westerling als winddressing en help hen een zogenaamde westerse samenleving te creëren. En op mijn beurt doe ik alsof ik een veel betere producent ben dan ik in werkelijkheid ben. We beginnen met de lancering van TNT’s eerste reeks documentaires. Het kost me maar een halfuur om mijn eerste opdracht binnen te halen: *How to Marry a Millionaire (A Gold Digger’s Guide)*. Ik denk dat ik ook drie films had kunnen krijgen als ik mijn best had gedaan. In Londen of New York zou het je maanden kosten als je probeerde een project van de grond te krijgen. Maar TNT wordt gesponsord door het grootste gasbedrijf ter wereld. Zet daar eigenlijk maar een streep door; het is het grootste bedrijf ter wereld, punt.

Geen complexen

‘De bedrijfskunde leert ons een belangrijke les,’ zegt de instructrice. ‘Altijd grondig de wensen van de consument onderzoeken. Pas dit principe toe als je op zoek bent naar een rijke man. Bij een eerste afspraakje geldt één essentiële regel: nooit over jezelf praten. Luister naar hem. Laat merken dat je hem fascinerend vindt. Ontdek waar hij naar verlangt. Bestudeer zijn hobby’s; vervolgens verander je jezelf dienovereenkomstig.’

Goudzoekersacademie. Een groep serieuze blondines die zorgvuldig aantekeningen maakt. Een rijke minnaar vinden is een vak, een beroep. De academie heeft gangen van imitatie-marmer, hoge spiegels en goud geleverde ornamenten. Haar buuren zijn een wellnesscentrum en een schoonheidssalon. Je gaat eerst naar je goudzoekerslessen, daarna laat je je epileren en ga je op de zonnebank liggen. De docente is een roodharige vrouw van in de veertig met een psychologiediploma, een MBA en een doordringende glimlach, en ze heeft een hoge, keurige stem, een Miss Jean Brodie in minirok: ‘Nooit sieraden bij een eerste date, de man moet denken dat je arm bent. Zorg dat hij sieraden voor je wil kopen. Ga er in een rammelkast naartoe: zorg dat hij een mooiere auto voor je wil kopen.’

De cursisten maken in een keurig handschrift aantekeningen. Ze hebben duizend dollar voor elke cursusweek betaald. In Moskou en Sint-Petersburg vind je tientallen van zulke ‘academies’, met namen zoals ‘Geishaschool’ of ‘Hoe word je een echte vrouw’.

‘Ga naar een dure wijk in de stad,’ vervolgt de instructrice. ‘Doe met een plattegrond in de hand alsof je de weg kwijt bent. Misschien biedt een rijke man zijn hulp aan.’

‘Ik wil een man die stevig op eigen benen staat. Die me net zo’n veilig gevoel geeft als wanneer ik achter een stenen muur zit,’ zegt Oliona, die onlangs haar diploma heeft gehaald, met

het parallelle taalgebruik van de goudzoeker (ze bedoelt dat ze een man met geld wil). Normaal gesproken zou Oliona er niet over piekeren om met mij te praten, zij is een van die onbenaderbare meisjes die me zouden weggagen door met hun wimpers te knippen. Maar ik ga zorgen dat ze op tv komt en dat verandert alles. Het programma gaat *How to Marry a Millionaire* heten. Ik had gedacht dat het lastig zou zijn om Oliona aan de praat te krijgen, dat ze verlegen zou zijn over haar leven. Niets was minder waar: ze kan niet wachten om de wereld op de hoogte te brengen; de werkwijze van de goudzoeker is een van de favoriete mythen van het land geworden. Boekhandels liggen vol met zelfhulpboeken waarin meisjes wordt verteld hoe ze een miljonair aan de haak moeten slaan. Peter Listerman, een kleine, dikke pooier, is een televisieberoemdheid. Hij noemt zichzelf geen pooier (dat zou illegaal zijn), maar een 'koppeelaar'. Meisjes betalen hem om ze bij rijke mannen te introduceren. Rijke mannen betalen hem om hen aan meisjes voor te stellen. Zijn agenten, homoseksuele tieners, zoeken op stations naar elegante jonge meisjes met lange benen die naar Moskou zijn gekomen om iets van een leven op te bouwen. Listerman noemt de meisjes zijn 'kipjes'; hij poseert voor foto's met piepkuikenkebab: 'Als je kipjes zoekt, moet je bij mij zijn' staat op zijn reclameposters.

Oliona woont samen met haar nerveuze hondje in een klein, gloednieuw appartement. Het appartement ligt aan een van de hoofdwegen die naar de miljardairsaan Roeblevka leiden. Rijke mannen brengen hun maîtresses daar onder, zodat ze op weg naar huis even bij hen langs kunnen wippen. Zij kwam naar Moskou vanuit de Donbasregio, een mijnstreek in Oekraïne die in de jaren negentig is overgenomen door maffiabazen. Haar moeder was kapster. Oliona volgde ook een kappersopleiding, maar het boetiekje van haar moeder ging over de kop. Oliona kwam op haar twintigste met vrijwel niets naar Moskou en be-

gon als stripdanseres in een van de casino's, Golden Girls. Ze danste goed en zo leerde ze haar suikerpapa kennen. Tegenwoordig verdient ze het basale Moskovische minnaressentarium: het appartement, 4000 dollar per maand, een auto en twee keer per jaar een week vakantie in Turkije of Egypte. In ruil daarvoor krijgt de rijke minnaar haar soepele en gebruinde lichaam wanneer hij maar wil, overdag of 's nachts, altijd dolgelukkig, altijd klaar om op te treden.

'Je zou de blikken van de meisjes thuis moeten zien. Die zijn stikjaloers,' zegt Oliona. "'O, je hebt een ander accent, je praat nu als een Moskovische,'" zeggen ze. Nou, ze kunnen de kleren krijgen: daar ben ik gewoon trots op.'

'Zou je daar nog naar terug kunnen gaan?'

'Nooit. Dat zou betekenen dat ik heb gefaald. Teruggaan naar mammi.'

Maar haar minnaar beloofde haar drie maanden geleden een nieuwe auto en hij is nog steeds niet over de brug gekomen; zij is bang dat hij van haar af wil.

'Alles wat je in deze flat ziet is van hem; ik bezit niets,' zegt Oliona en ze kijkt naar haar eigen appartement alsof het een toneeldecor is, alsof hier iemand anders woont.

En zodra de suikerpapa genoeg van haar heeft, vliegt ze eruit. Terug op straat met haar nerveuze hondje en een dozijn jurken met lovertjes. Oliona is dus op zoek naar een nieuwe suikerpapa (ze worden hier geen 'suikerpapa's' genoemd maar 'sponsors'). Vandaar de Goudzoekersacademie, een soort volwassenenonderwijs.

'Maar hoe kun je andere jongens ontmoeten?' vraag ik. 'Houdt je sponsor je niet in de gaten?'

'Jazeker, ik moet voorzichtig zijn; hij laat me door een van zijn lijfwachten volgen. Maar hij doet dat op een vriendelijke manier; de lijfwacht duikt op bij het shoppen. Maar ik weet dat hij nagaat of er hier mannen zijn geweest. Hij probeert het sub-